

О.О. Поплавський, аспір.

Житомирський державний технологічний університет

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНИХ СТРАХОВИХ ТОВАРИСТВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТ.

(Представлено д.е.н., проф. Петруком О.М.)

Стаття присвячена аналізу діяльності страховиків Російської імперії кінця ХІХ– початку ХХ ст., створених у формі акціонерних товариств, що беззаперечно впливало на становлення традиції страхування в Україні.

Основні проблеми страхової справи, особливо питання інвестиційної діяльності, державного регулювання, забезпечення платоспроможності та уникнення банкрутства, були характерними і для страхових компаній, що функціонували того часу.

Розглянуто створення перших російських страховиків, зокрема «Россійское Страхование отъ огня Общество» (1827 р.), «Жизнь» (1835 р.) та «Россійское страховое и транспортное общество» (1844 р.), а також тенденції розвитку страхової галузі дореволюційного періоду.

На основі періоджерел, що присвячені акціонерному страхуванню 1885–1894 рр., було здійснено аналіз ключових показників страхової діяльності, розраховано коефіцієнти прибутковості (рентабельність доходу, рентабельність діяльності, дивіденд на капітал), сформовано рейтинг страхових товариств за обсягом доходу за 1894 та 1910 рр. Не залишилась поза увагою і діяльність страховиків на фінансовому ринку, зокрема, як інституціональних інвесторів та емітентів цінних паперів, і їх роль у розвитку фінансової системи.

Ключові слова: *аналіз; страхова компанія; фінансовий ринок.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку ринкових відносин характеризується посиленням фактора невизначеності і ризику, що вирішально впливає на досягнення поставленої мети та розв'язання фінансово-економічних проблем суб'єктів господарювання, домогосподарств і держави. За таких умов необхідною є побудова в межах всієї економічної системи ефективного механізму перерозподілу ризиків, центральним елементом якої є страхування.

Страхування є досить багатогранним поняттям і зародження перших страхових відносин має тисячолітню історію. Так засновник національної наукової школи страхування, відомий український вчений

К.Г. Воблий у своїй фундаментальній для вітчизняних дослідників праці «Основи економіки страхування», що видана ще століття тому (в 1915 р.), зазначає: «Зародження форм страхування можна знайти вже в Стародавньому Римі у різних колегіях, що існували в епоху Імперії у великій кількості та для різноманітних цілей» [5, с. 12]. Метою діяльності згаданих автором *collegia tenuiorum* (похоронних колегій) була виплата спадкоємцям померлого члена колегії коштів у розмірі 300 сестерцій для організації поховання. Кожен член колегії мав сплатити вступний внесок у розмірі ста сестерцій та здійснювати своєчасні щомісячні платежі (по п'ять ассів), в іншому випадку його родичі не могли б претендувати на виплату страхової суми. Також право на отримання виплати втрачалось у разі самогубства члена колегії.

Значення страхування для суспільства зросло протягом століть, відповідно до чого розширювались і його функції. Якщо за часів античної доби це було пов'язано з перерозподілом ризиків (ризикова функція), то з появою в XVIII ст. комерційного страхування життя вдалося реалізувати заощаджувальну, а згодом інвестиційну та інші функції. Обраний для аналізу період кінця XIX–початку XX ст. характеризувався активним розвитком людської діяльності в різних сферах, і, цілком справедливо, на думку деяких дослідників, має схожі риси з сучасністю. Саме схильність економічних процесів і явищ до циклічності викликала інтерес до вивчення цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюцію інституту страхування та діяльність страхових товариств у Російській імперії досліджували такі вчені, як М.М. Александрова, В.Д. Базилевич, К.Г. Воблий, Н.М. Внукова, С.З. Мошенський, С.С. Осадець, М.Б. Смирнова, П.Х. Спаський та інші. Проте діяльності саме акціонерних страхових товариств як об'єкта економічного аналізу була приділена недостатня увага, що визначило актуальність обраної проблематики.

Метою дослідження є виявлення особливості розвитку страхової галузі Російської імперії, до складу якої належала переважна частина українських територій, шляхом аналізу діяльності ключових її учасників, що дозволить більш детально визначити роль страховиків в економічному розвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Історично поява страхових відносин була спрямована на захист на пайовій основі інтересів учасників окремих соціальних груп, пов'язаних з життям і здоров'ям. Але суттєвий поштовх для подальшого становлення страхової справи дали розвиток виробництва та налагодження

міжнародної торгівлі, в тому числі і морської. Існуюча протягом століть форма взаємного страхування не могла задовольнити зростаючих страхових потреб торговельних домів і виробничих підприємств, відповідно до чого страхування розглядається як окрема галузь економічної діяльності.

Серед перших акціонерних страхових компаній у світі згадують Голландську Ост-Індійську компанію, що здійснювала морське страхування [13, с. 16]. У Російській імперії, до складу якої належала більша частина українських територій, першим страховим закладом була створена при Державному позичковому банку за маніфестом Катерини II від 23 грудня 1786 р. [8] Страхова експедиція, що здійснювала страхування споруджень у процесі кредитування на суму до 75 % від оціночної вартості, розмір страхового платежу при цьому складав 1,5 % від страхової суми [6, с. 1]. Варто зазначити, що наступні спроби створення державних страхових монополій (Страхова контора для страхування товарів у 1797 р., товариства взаємного страхування «Ассекуранц-Конторз» та «Фейер-Хафстр» у 1798–1799 рр., Страхова компанія для кораблів та товарів у 1800 р.) не принесли очікуваного ефекту.

Наступним кроком у становленні страхових компаній у Російській імперії було створення приватного акціонерного товариства під назвою «Российское Страховое отъ огня Общество» (1827 р.). За підтримки вищих посадових осіб держави, зокрема графів Мордвинова та Потоцького, барона Штиглиця, товариство отримало монополні права на здійснення страхування в провідних регіонах країни (Петербурзькій, Московській, Лівонській, Курляндській, Естляндській губернії та в Одесі) до 1847 р. та звільнення від податків (за винятком мита), крім того, застраховане в товаристві майно можна було приймати під заставу в кредитних закладах [12, с. 55]. Згодом починають діяти страхове товариство «Жизнь» (1835 р.) та «Российское страховое и транспортное общество» (1844 р.), що, виходячи з назв, спеціалізувались на страхуванні життя та транспорту [6, с. 2]. Товариству «Жизнь» також були надані монополістичні привілеї на 20 років, але, враховуючи ментальність населення, попит на даний вид страхування був незначний, так у 1855 р. кількість застрахованих складала лише 1723 особи на суму 5,8 млн. руб., і лише з приходом на ринок нових російських та іноземних компаній, та спільно проведеними маркетинговими заходами на фоні поживлення економіки страхування життя почало набирати оберти [6, с. 8].

Втрата згаданими вище компаніями монопольних привілеїв у середині XIX ст. на фоні загальнодержавних перетворень (відміна кріпосного права, земельна реформа, промисловий переворот) сприяла появі, в тому числі і на українських територіях, нових акціонерних страхових товариств і товариств взаємного страхування, і, як наслідок, заостренню конкуренції між ними.

Варто зазначити, що, відповідно до досліджень вітчизняних вчених, ще в 1806 р. в Одесі італійськими та французькими підприємцями було засноване Імператорське страхове товариство [9, с. 282]. Це було одне з найперших акціонерних товариств у місті. В 30-х рр. вже нараховувалося п'ять товариств, що здійснювали морське страхування.

Обсяг страхових внесків у період з 1868 до 1873 рр. зріс з 5,5 до 14,6 млн. руб., тобто майже втричі [10, с. 302]. Вже в той час страхові компанії активно інвестували кошти в цінні папери, що поряд з ефективною страховою діяльністю сприяло зростанню їх вартості. Жорстка конкурентна боротьба між товариствами спонукала останніх до необґрунтованого зниження страхових премій, наслідком чого стали зростання збитків та фінансові проблеми страховиків. У 1874 р. між сімома компаніями відбулося підписання тарифної угоди, що встановлювала спільний страховий тариф і започаткувала ведення спільної страхової статистики з метою аналізу ризиків [6, с. 7].

Акціонерні страхові товариства стали ключовим учасником фондового ринку. Так у збірнику «Акціонерна справа в Росії» (1897 р.) статистичним даним діяльності страховиків належить окремий підрозділ, де зібрано інформацію про 20 страхових компаній (табл. 1).

Таблиця 1

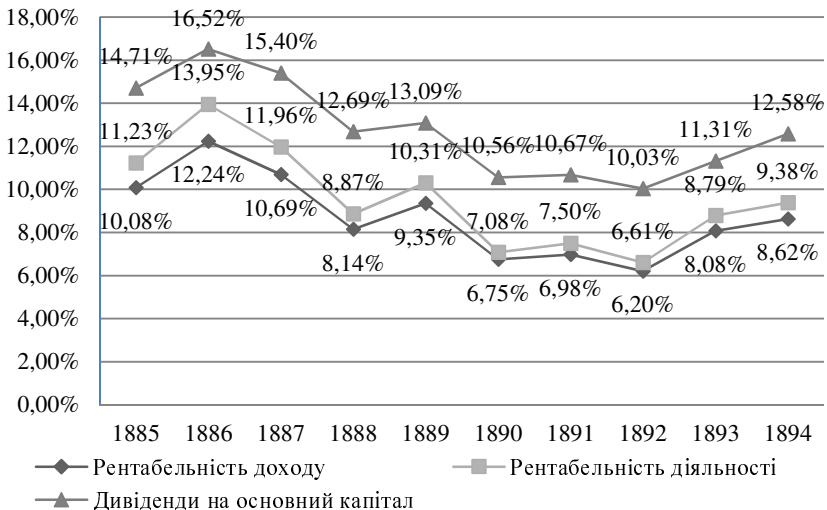
Зведені дані про показники діяльності акціонерних страхових товариств у Російській імперії в 1885–1894 рр., млн. руб. [1, с. 104]

№ з/п	Показник	1885 р.	1889 р.	1894 р.
1	Доходи	44,385	45,670	55,426
2	Видатки	39,905	41,402	50,673
3	Кошти в касі, на поточних рахунках, вкладені в цінні папери, видані позики	51,996	68,832	86,729
4	Капітал:			
	- основний;	25,350	26,850	29,350
5	- запасний;	5,121	6,608	7,971
6	- додатковий	1,732	1,596	3,417

7	Прибуток	4,481	4,268	4,753
8	Дивіденди	3,729	3,514	3,692
9	Дивіденди на основний капітал, %	14,71	13,09	12,58

Доходи страховиків за вказаний період зросли майже на 25 % з 44,685 млн. руб. у 1885 р. до 55,426 млн. руб. у 1894 р., а страхові резерви зросли втричі (з 14,148 млн. руб. до 42,098 млн. руб.). Переважна більшість активів страховиків були вкладені в цінні папери, на поточних рахунках в банківських установах та надані в позику. Варто зазначити, що значна частина прибутку (в середньому 83 %) була спрямована на виплату дивідендів акціонерам, чому сприяла ефективна діяльність страхових товариств (рис. 1).

Розраховані нами основні показники прибутковості, такі як рентабельність доходу (відношення прибутку до доходу), рентабельність діяльності (відношення прибутку до витрат) та дивіденди на основний капітал (відношення дивідендів на основний капітал) свідчать про тенденцію до зниження рівня доходності діяльності акціонерних страхових товариств.

Джерело: розраховано автором на основі [1, с. 104]

Рис. 1. Ефективність діяльності акціонерних страхових товариств у Російській імперії в 1885–1894 рр.

До найбільших за обсягом доходу в 1894 р. акціонерних товариств Росії увійшли переважно ті, що спеціалізувались не на страхуванні життя, як у провідних на той час країнах світу, а на страхуванні від вогню та страхуванні транспорту (табл. 2).

Мало місце і банкрутство учасників ринку. Мова йде про страхове товариство «Москва», так в оприлюднених результатах його діяльності на 1 січня 1891 р. член ревізійної комісії Владимирський за результатами проведеного аналізу зазначає, що «Звітний рік Страхового товариства "Москва" закінчився безпрецедентними для страхової справи в Росії великими збитками» [11, с. 13]. Збиток склав 313 тис. руб. і 24 січня 1894 р. за рішенням московського комерційного суду товариство було оголошено неплатоспроможним боржником [1, с. 188].

Таблиця 2

10 найбільших акціонерних страхових товариств
Російської імперії в 1894 р., млн. руб.

№ з/п	Страхове товариство	Дохід	Акціонерний капітал
1	Російське товариство морського, річкового та сухопутного страхування, й транспортування поклажі, та товарних складів	13,924	3,000
2	Страхове товариство «Россія»	8,810	4,000
3	Санкт-Петербурзька компанія «Наdejда» для морського, річкового та сухопутного страхування, транспортування поклажі та від вогню	8,206	0,500
4	«Російское страховое отъ огня общество»	7,688	4,000
5	«Московское страховое отъ огня общество»	5,083	2,000
6	Північне страхове товариство	4,714	1,200
7	Страхове товариство «Якорь»	4,013	2,500
8	Російське товариство страхування капіталів та доходів	3,340	1,000
9	«Русское страховое отъ огня общество»	3,225	0,500
10	«Второе Російское страховое отъ огня общество»	3,144	1,500

Джерело: систематизовано автором на основі [1, с. 105–145]

Серед можливих причин банкрутства можна назвати недостатній рівень регламентації страхування (до початку 90-х рр. XIX ст. діяльність страхових товариств визначалася положенням законодавства про акціонерні компанії). З метою урядового контролю 6 червня 1891 р. було видано «Положення про нагляд за діяльністю страхових установ та товариств» [6, с. 7], що передбачав встановлення мінімального розміру основного капіталу в 500 тис. руб. та умови виплати дивідендів, а також створення при Міністерстві внутрішніх справ особливого органу страхового нагляду. До повноважень цього органу належало розгляд проектів статутів, встановлення форм звітності, що мала оприлюднюватись, та ревізія товариств.

Відповідно до «Правил про порядок розміщення та збереження коштів акціонерних страхових товариств, та про покриття їх зобов'язань» (1898 р.), було встановлено напрями інвестування резерву страхових премій та дивідендного капіталу [10, с. 305]. Саме інвестиційна діяльність страхових товариств наприкінці XIX ст. стала головним джерелом одержання прибутку і давала можливість не тільки покривати збитки від страхової діяльності, що сягали мільйонів рублів, але й забезпечувати високий рівень дивідендних виплат акціонерам.

У структурі активів акціонерних страхових товариств найбільшу частку на той час складали боргові цінні папери, зокрема державні цінні папери, облігації залізничних компаній (табл. 3).

Таблиця 3

*Структура активів акціонерних страхових товариств
Російської імперії в 1906–1910 рр., % [5, с. 116]*

№ з/п	Напрямок	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
1	2	3	4	5	6	7
1	Боргові цінні папери	44,5	45,4	45,6	47,6	47,8
2	Депозити та кошти на поточних рахунках	5,7	7,1	8,7	9,7	13,5
3	Нерухоме майно	32,6	31,4	31,3	29,6	27,5

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
4	Позики під заставу нерухомості	6,8	5,8	4,4	8,6	2,9

5	Позики під заставу полісів	10,2	10,1	9,9	9,6	8,7
6	Позики під заставу цінних паперів	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1

Після російсько-японської війни, революції 1905 р. та аграрної реформи страховий ринок почав відновлення лише в 1909–1910 рр. і на ньому з'явилися нові лідери (табл. 4).

Таблиця 4

*10 найбільших акціонерних страхових товариств
Російської імперії в 1910 р., млн. руб.*

№ з/п	Страхове товариство	Дохід	Акціонерний капітал
1	Страхове товариство «Россія»	21,501	71,297
2	Саламандра	11,476	10,207
3	«Российское страховое отъ огня общество»	10,124	18,150
4	Товариство російського перестраховування	8,677	10,689
5	«Московское страховое отъ огня общество»	8,609	10,992
6	Страхове товариство «Якорь»	7,194	15,343
7	Північне страхове товариство	4,853	7,504
8	Санкт-Петербурзьке товариство страхування	4,580	21,632
9	«Жизнь»	4,455	37,514
10	«Варшавское страховое отъ огня общество»	3,552	4,241

Джерело: систематизовано автором на основі [6, с. 5–6]

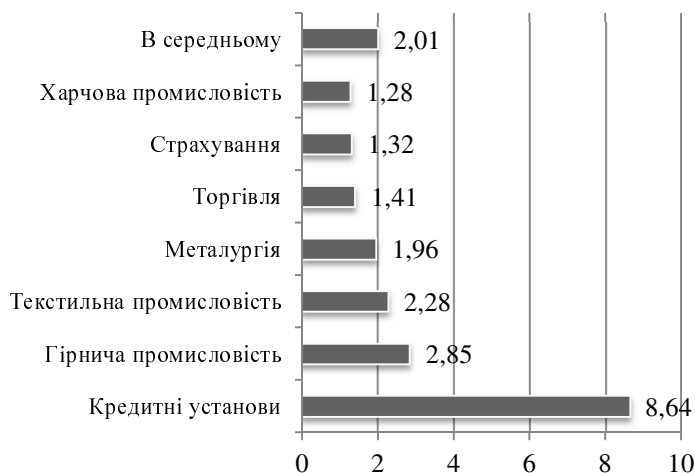
Напередодні Першої світової війни страховий ринок продовжував активно розвиватись, про те частка акціонерного капіталу, інвестованого в страхову галузь, складала близько 1,0 % (рис. 2). Основна частина коштів, вкладених у дані цінні папери, була зосереджена в гірничій та текстильній промисловостях.

Джерело: систематизовано автором на основі [7, с. 18]

Рис. 2. Розподіл акціонерного капіталу в Російській імперії в розрізі галузей у 1911 р.

У той самий час середній розмір акціонерного капіталу страхових компаній складав 1,32 млн. руб. (рис. 3). Найбільша концентрація була характерною для банківських установ (8,64 млн. руб.) і товариств гірничої (2,85 млн. руб.) та текстильної промисловості (2,28 млн. руб.).

Джерело: систематизовано автором на основі [7, с. 18]

Рис. 3. Середні розміри акціонерного капіталу в Російській імперії в розрізі галузей у 1911 р., млн. руб.

Загальна сума акціонерного капіталу страхових товариств у Російській імперії 1912 р. складала 342,5 млн. руб., що суттєво менше, ніж у розвинених країнах світу того часу [5, с. 102].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок у даному напрямі. Аналіз діяльності страхових товариств Російської імперії кінця XIX–початку XX ст. дає можливість сформулювати такі висновки:

1) перші страхові товариства виникли за безпосередньої підтримки високопоставлених посадових осіб держави та отримали монополні права, тобто впровадження практики страхування відбувалося неринковим способом;

2) розвиток страхової діяльності в імперії стримувався незавершеністю реформ в аграрній, промисловій та фінансовій сферах;

3) акумульовані товариствами кошти активно інвестувалися в цінні папери, нерухомість, надавались у позику, що забезпечувало прибуткову діяльність.

Оскільки страхова справа активно розвивалася в аналізованій період і на території Західної України, напрям подальших досліджень

буде пов'язаний з діяльністю страхових товариств Австро-Угорської імперії, зокрема «Дністер» та «Карпатія».

Список використаної літератури:

1. Акціонерное діло в Россіи. Томъ 2. Статистика акціонерныхъ предприятий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.runivers.ru/lib/book4312/>.
2. *Александрова М.М.* Страхування : навч.-метод. посібник / *М.М. Александрова*. – К. : ЦНЛ, 2002. – 208 с.
3. *Базилевич В.Д.* Страхова справа / *В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич*. – К. : Знання, 2005. – 351 с.
4. *Внукова Н.М.* Страхування: теорія та практика : навч.-метод. посібник / *Н.М. Внукова, В.І. Успенко, Л.В. Временко*. – Х. : Бурун Книга, 2004. – 376 с.
5. *Воблый К.Г.* Основы экономіи страхуванія / *К.Г. Воблый*. – К. : Типографія И.И. Чоколова, 1915. – 401 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10076428>.
6. История торговли и промышленности в России / под. ред. *П.Х. Спасского* // Исторический очерк развития торговых учреждений в России: Страховые учреждения. – СПб. – 1911. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 14–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://нэб.рф/catalog/000202_000006_1843779/.
7. *Кон А.* Финансовый капитал / *А.Кон*. – М. : Коммунистический университет им. Я.М. Свердлова, 1927. – 144 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mirkin.ru>.
8. Манифест Екатерины II от 23 декабря 1786 года о создании Страховой Экспедиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://insurance.uabs.edu.ua/attachments/article/146/Ukaz_Ekaterina_II.pdf.
9. *Мошенский С.З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / *С.З. Мошенский*. – London : Xlibris, 2014. – 503 с.
10. *Мошенский С.З.* Рынок ценных бумаг Российской империи / *С.З. Мошенский*. – London : Xlibris, 2014. – 688 с.
11. Результаты деятельности страхового общества «Москва» к 1-му января 1891 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://нэб.рф/catalog/000199_000009_006519199/viewer/.

12. *Смирнова М.Б.* Страхование право : учеб. пособие / *М.Б. Смирнова.* – М. : ЗАО Юстицинформ, 2007. – 320 с.
13. Страхування : підручник / керівник авт. колективу і наук. ред. *С.С. Осадець.* — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К. : КНЕУ, 2002. — 599 с.

ПОПЛАВСЬКИЙ Олексій Олексійович – аспірант кафедри обліку і аудиту Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

– економічний аналіз, страхова справа.

E-mail: finance_0412@ukr.net.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2015.